

G.ESEMURATOVA SHIĞARMALARINDA FRAZELOGIYALIQ SINONIMLERDİŇ STILLIK QOLLANILIW ÓZGESHELIKLARI

Durisbergenova Asiya Adilbay qizi

*Ajiniyaz atindag'i Nokis ma'mleketlik pedagogikalıq instituti Turkiy tiller fakulteti
Qaraqalpaq tili ham adebiyatı talim baǵdari 1-a kurs talabasi*

Annotaciya: *Biz bul maqalamızda G.Esemuratova shıǵarmalarıdaǵı frazeologizmlerdiń sinonimlik qatnasları hám olardıń obraz xarakterin beriwdegi áhmiyeti haqqında sóz etpekshimiz. Bunday sinonimler frazeologizmiń ańlatıp turǵan jeke mánili sózine qatnaslı, sonday-aq frazeologizmlerdiń óz ara sinonim bolıwı arqalı payda bolıwın kórip ótemiz.*

Tayanish sózler: *Leksikologiya; frazeologizm; sinonim; paradigma; obraz; psixika h.t.b.*

Til baylıqlarınıń tiykarǵı kórsetkishleriniń biri- sol tildiń sinonimleri bolıp esaplanadı. Sózlik quram sinonimlerdiń túrlerine qansha bay bolsa, sol tildiń bay ekenligin kórsetedi. Hár bir tildiń sózlik quramında frazeologizmlerden bolǵan sinonimler belgili orındı iyeleydi. Hárqanday frazeologiyalıq sóz dizbeklerinde jay sózlerge yamasa sóz dizbeklerine salıstırǵanda emocional-ekspressivlik máni, obrazlılıq kúshli boladı. Sonıń menen birge olardıń birazlarında hár xalıqtıń milliy kaloriti de sáwlelenedi. Usınday ózgesheliklerine baylanıslı frazeologizmler stilistikalıq maqsette tilde júdá keń paydalanıladı. Sóylewshi belgili bir pikirdi, mazmundı bildiriw ushın birdey yamasa óz-ara jaqın mánige iye bolǵan leksikalıq til qurallarınıń kerekisin tańlap qollanadı. Bunday til quralları óz-ara semantikalıq qatnasta boladı.

Tildi paydalanıwda ondaǵı til quralların tańlaw múmkinshiligi sinonimler arqalı iske asadı. Hár qıylı jaǵdaylarda pikirdi dál hám anıq bayanlaw tildi rawajlandıradı hám jetilistiredi. Kórkem sóz sheberleri óz shıǵarmalarında frazeologizmlerdi mánilik ózgesheligine, obrazlılıǵına qaray tańlap alıp qollanıwı múmkin. Óz-ara sinonim bolǵan frazeologizmler biri-birinen stillik jaqtan, mánilik boyawı jaǵınan bir-birinen ajralıp turadı.

Sinonim degende kópshilik izertlewshiler til birlikleriniń birin-biri almastıra alıw uqıplılıǵın túsinshe, al ayırımları, tek mánileri bir-birine jaqın bolǵan til birliklerin sinonim dep qaraydı. Óz-ara almastıra alıw uqıplılıǵı degende, birinshiden, sinonimlik qatnastaǵı sózlerdiń mánisi boyınsha birin-biri almastırıwı, ekinshiden, birdey kontekstlerde bir sózdiń ekinshisiniń ornına qollanıla alıw múmkinshiligi túsinedi. Usı eki faktor sinonimlerdi anıqlawdaǵı tiykarǵı ólshem bolıp esaplanadı.

Frazeologiyalıq sinonimiya máselesi kóplegen izertlewshilerdiń dıqqatın awdarǵan. Tilshi ilimpazlar frazeologiyalıq birliklerde sinonimiyanı belgilewdiń hár túrli principlerin usınadı. A.İ.Molotkov frazeologiyalıq sinonimlerdiń ózine tán tórt túrli ózgesheligin ajratıp kórsetedi: mánilerdiń birdeyligi, usaslıǵı; quramında birdey komponentlerdiń bolmawı; leksika-grammatikalıq jaqtan usaslıǵı; komponentlerdi óz-ara bir-biri menen almastırıw múmkinshiliginiń bolmawı. [1.17] M.M.Kopilenko hám Z.D.Popova frazeologiyalıq

sinonimiyanıń quramındaǵı leksemalarına qaray paraqlanıwshı, mánisi jaǵınan jaqın bolǵan, biraq bir yamasa bir neshe semantikalıq belgilerine qaray paraqlanıwshı turaqlı túsinikler [2.34] sıpatında talqılaydı.

Qaraqalpaq tili leksikalıq sinonimlerde qanday bay bolsa, frazeologiyalıq sinonimlerde de sonday bay. Frazeologiyalıq sinonimiya degende mánileri bir-birine jaqın bolǵan, hár qıylı dúzilmege iye bolǵan frazeologizmler názerde tutiladı. Frazeologiyalıq sinonimlerdeń ózleri eki túрге bólinedi: 1. Frazeologizmlerdeń jeke sóz benen sinonim bolıwı.

2. Frazeologizmlerdeń óz-ara bir-birine sinonim bolıwı.

Frazeologiyalıq sóz dizbegi menen jay sóz arasındaǵı sinonimler leksikalıq-frazeologiyalıq sinonimler dep ataladı. [3.69] Mısalı: *qas penen kózdiń arasında* – tez sózi menen, *úskini quyılıw*-kewilsizlik sózi menen sinonim bolıp keliwi bul frazeologizmlerdeń jeke sóz benen sinonim bolıwı. *Qas penen kózdiń arasında-kózdi ashıp jumǵansha; úskini quyılıw-eńsesi túsiw*, bular frazeologizmlerdeń óz-ara bir-biri menen sinonim bolıwı. Óz-ara sinonim bolǵan frazeologizm sózler biri-birinen stillik jaqtan ajralıp turadı. Sonlıqtanda kórkem shıǵarmalarda olar mánilik ótkirliğine, obrazlıǵına qaray tańlap alıp qollanıladı.

Frazeologiyalıq sinonimler basqa sózlerden óziniń emocionallıq-ekspressivlik boyawı menen ózgeshelenedi. Olar basqa sózlerdeń ekvivalenti retinde stillik maqsette qollanıladı. [4.36] Frazeologizmlerdeń mánisin akademik V.V.Vinogradov ekspressivlik sinonim dep ataydı. [5.135]

Sinonim frazeologizmler kóbinese kórkem shıǵarmalarda jiyi qollanıladı. Kórkem sóz sheberleri sinonim frazeologizmlerde qollanıw arqalı aytılıp atırǵan pikirdiń obrazlılıǵına kórkemlilikine erise aladı. Belgili qaraqalpaq jazıwshısı G.Esemuratovanıń shıǵarmalarında óz-ara sinonim bolǵan frazeologizmler kóplep ushırasadı. Olar biri-birinen stillik jaqtan, mánilik boyawları boyınsha bir-birinen ajralıp turadı. Bunday sinonimles frazeologiyalıq sóz dizbeklerin mánilerine qaray bir neshe túrlerge bólip qarawǵa boladı. *Índemew, sóylemew* mánilerin bildiriwshı frazeologiyalıq sinonimler G.Esemuratovanıń shıǵarmalarında hár qıylı mánilik boyawlardı beriw ushın sheberlik penen jumsalǵanın kóremiz: Bizler úyge kelgende sonsha adamnan ya erkek bolıp, ya hayal bolıp birewi *illa dep awzınızdı ashıp*, sóz baslamadıńız ǵoy, tek bizler ara-tura sıbırlasıp sóylesemiz. [7.27]. Tayaǵımdı tıqıdatıp *illa demesten* aqsańlap jónime kete berdim. [6.10]. Heshbir bala *til qatpadı*. [7.167]. Jáne bir asslı sóz esitip qalarman dep, júregi zırqırıp, *tili gúrmelmey*, kózi móymelep atızǵa taǵı da ráwana boladı. [7.164].

Jazıwshı óz shıǵarmalarında «sóylemew, indemew» degen mánilerdi bildiretuǵın frazeologizmlerde hár qıylı citiuaciyalardı saýkeslerin tańlap alıp jumsaǵanın kóremiz. Máselen, *illa dep awzın ashıw, illa demesten, til qatpaw* degen frazeologiyalıq sinonimlerde bir awız sóz aytpay, indemey, sóylemey turıw mánisin beriw ushın jumsaydı. Bul frazeologiyalıq sinonimlerdeń mánilik boyawları bir-birine jaqın. Sonlıqtan bul frazeologiyalıq sinonimlerde biriniń ornına birin almasırap qollansa boladı. Al, keyingi mısaldıǵı *tili gúrmelmew* degen frazeologizmniń mánilik boyawı ózgeshelew. Kórkem sóz sheberi bul

frazeologizmdı tańlaǵandaǵı maǵseti - qaharmannıń psixologiyalıq halatın da qosa beriw. Yaǵnıy bundaǵı qaharmannıń qorqınıstıń sebebinen sóyley almay qalıw halatı berilgen.

Jazıwshı óz shıǵarmalarında qaharmanlarınıń psixologiyalıq halatların, oyın, ruwxıy dúnyasın ayqın hám názik súwretlew ushın frazeologiyalıq sinonimlerden múmkin bolǵanınsha sáykesin tańlap alıwǵa háreket etedi. Qaharmanlardıń hár qıylı jaǵdaylarǵa, sebeplerge baylanıslı qıylanıwın, azaplanıwın barlıq mánilik boyawları menen sáwlelendiriw maǵsetinde birqansha frazeologiyalıq sinonimlerdi qollanadı. Biz bunı tómendegi mısallar arqalı kóriwimizge boladı: Júrsem-tursam kóz aldımda Dáme turadı, onı oylaǵan sayın mayıplıǵım da qozıp, oq oynap *janımdı jeydi*. [6.8-bet] Ákesiniń baslap otırǵan waqtı xoshlıq toyı, alǵan hayalı Amangúl, Amangeldi, Genjegúldiń kózine kórinip, kewline quwanış baǵıshlap turmaǵanı Toydıqtıń da *júregın sızlatıp, bawırın ezip* jiberdi. [7.102]. Bul azaptı tek Dálibaydıń ózi ǵana sezıp, *júregi eziledi*. [7.162]. *Janıńa egew salǵan* menen is ornına kelmeydi,— dep aqıl aytıp, tásele berip edi ǵoy, Aysultanjanımnıń apası. [7.18]. Búgingi kúni erjetpegeniń qız bolǵanırdı bilip, *ishimiz iyt jirtqanday* bolıp, ekewimiz de úyge sıymay otırmız... [7.164]. Eń sońında *qayǵı qayǵına mine bergenshe*, ózimdi ózim qolǵa alıp, ómirimdi qayta baslayın degen sheshimge keldim. [6.8].

Bul mısallarda jazıwshı *janın jew, júregın sızlatıw, bawırın eziw, júregi eziliw, janına egew salıw, qayǵı qayǵına miniw* degen frazeologiyalıq sinonimler insannıń sırtqı hám ishki qubılıslardan tásirleniwi nátiyjesindegi ruwxıy azap shegiwi, qıynalıwı, óziniń yamasa ózgerdiń is-háreketlerinen narazı bolıwına baylanıslı psixikalıq halatların bildiriwde jumsaydı.

Adamnıń ishki dúnyasına tán sezimlerdiń biri – qorqınısh. Bul sezim insannıń ruwxıy halatı menen baylanıslı bolıp, onıń hár qıylı tásirlerdiń nátiyjesinde júz bergen kewilsiz jaǵdayın kórsetedi. Adamnıń qorqınısh sezimi hár qıylı dárejede bolıwına baylanıslı olardıń frazeologiyalıq sinonimleri tilimizde júdá kóp ushırasadı. Mısallar:

Biraq, elimizde keńes húkimeti ornaǵan ala-sapıran jılları, ákeńniń kishkene «qılmısı» bolıp, aydalıp ketti, -degen waqıtta Aynagúldiń *húreyi ushıp* ketti, kózi jasawrap, atasınan ádewir keyin shegindi. [7.9].

Shetirekte otırǵan Aynagúldiń anası atası menen aqlıǵınıń arasındaǵı ángimeniń shala qalǵanına ókindi de, qara úyge qaray juwırıp baratırǵan Aynagúldiń izinen kóz qıyǵın taslap qızınıń boyı kórinip kiyatırǵanına quwansa da bıyl onıń mektepke baratuǵını esine túsip *júregi suw..w.. etti*. [7.10].

Nálet bolǵır Seytmurat-áy, náresteniń *júregın jarıptı-ǵoy*. [7.34]. Qoy, endi biysharaniń qorqqaninan *kózi uyasınan shıǵıp ketti* ǵoy, ha..ha..ha.. [7.106]. Bulardı fashistler kóre qoysa *tıǵılarǵa tesik tappas* deymen ishimen. [9.16].

Gúlaysha Esemuratova óz shıǵarmalarında qaharmanlardıń ómiri, tirishiligindegi hár qıylı sırtqı tásirler nátiyjesinde payda bolǵan qorqıw, qaweterleniw, tınıshsızlanıw sezimlerin ayrıqsha obrazlı etip jetkeriw ushın dara sózlerdi emes, al onıń frazeologiyalıq sinonimlerin tańlaǵan. Nátiyjede qorqınısh sezimin bildiriw menen birge qaharmanlardıń xarakterin, mineziniń názik táreplerin korsetip beriwge erisken.

Ulıwmalastırıp aytqanda, frazeologiyalıq sinonimler tildiń stillik jaqtan bayıwında, pikirdi obrazlı etip beriwde áhmiyeti úlken. Sinonim frazeologizmler mánilik jaqtan qansha jaqın bolǵanı menen, bir-birinen stillik, ekspressivlik-emocionallıq boyawları menen ózgeshelenip turadı. Olar belgili bir oydı jariqqa shıǵarıp bayanlawda, ásirese onı kórkem til menen jetkeriwde úlken xızmet atqaradı. Sonlıqtan da, kórkem shıǵarmalarda frazeologizmlerdiń sinonimleri durıs tańlap qollanıw arqalı ayılajaq pikir hár tárepleme anıq hám kórkem etip beriledi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Molotkov A.I "Frazeolicheskiy slovar russkovo yazika". M., 1978
2. Kopilenko M.M., Popova Z.D, " Ocherki po obshey frazeologi". Boronej, 1972
3. Qalendarov.M. Qaraqalpaq tilindegi sinonimlerding grammatikalıq, strukturalıq ham leksik-semantik o'zgeshelikleri. N., 1989.
4. Pirniyazova A. Qaraqalpaq tili frazeologiyalıq sisteması ham oning stilistikalıq imkaniyatlari. (Monografiya) -Nokis: "Qaraqalpaqstan" baspasi. 2020
5. Vinogradov V.V. Ob asnovnix tipax frazeologicheskix edinits v russkom yazike. //V.V.Vinogradov. Izbranniye trudi. Leksikologiya i leksikografiya. Moskva, 1997
6. Esemuratova G. Dawirler napesi. Nokis, "Bilim", 2009
7. G.Esemuratova. Shıǵarmaları. I tom. Nókis. "Qaraqalpaqstan" baspasi. 2013-jıl.